

Magyarország 475 éves térképe

A Kárpát-medencében lefolyt első fél évezredes történelmünk színterét, de tulajdonképpen hazánk későreneszánsz kori földrajzát örökítette meg számunkra a közismert Lázár-térkép. Már Cuspinianus, a neves humanista tudós – aki a kéziratot anyagot megtalálta – elismeréssel nyilatkozott róla: „Herkulesre mondom – és távol legyen az irigykedés e szótól –, jeles mű ez!”. Méltán megérdemli tehát, hogy az újabb évforduló kapcsán mi is szemügyre vegyük.

A kézi rajzról fametszet készült, amely egyetlen példányban maradt fenn. A nagy bibliofil Apponyi Sándor gróf adományából került az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményébe. Nagysága 55x78 cm, méretaránya kb. 1:1 152 000. Kézrel színezett tiszta nyomat.

Bal oldalán I. Ferdinánd magyar király aranygyapjas rendbe foglalt címere látható, jobbra reneszánsz kartusban latin nyelvű felirat tudatja, hogy Magyarország négy lapon nyomott térképét Lázár tapasztalt férfiú, a néhai Tamás esztergomi bíboros titkára állította össze; Georg Tanstetter-Collimitius felülvizsgálta és kibővítette; Johannes Cuspinianus immár Ferdinánd Magyarország és Csehország legfelségesebb királyának, Spanyolország hercegének és trónörökösének, Ausztria főhercegének stb. ajánlva kiadta, és öfelsege oltalma alatt leynsnigki Petrus Apianus ingolstadti matematikus munkájával az Úr 1528. évében kibocsátotta.

Az eredeti mű 1514-ben Bakócz Tamás bíboros, a gyermek II. Lajos király gyámja, Közép- és Kelet-Európa pápai legátusa számára készült. Landaui Jacob Ziegler humanista tudós, matematikus írta 1529-ben: „Én magam is dolgoztam rajta azon a nyáron, amikor a magyar jobbágyaraszok és pásztorok fellázadtak. Abban az időben, miközben a főurak nagy aggodalmak közepette mindennap az ország ügyeiről tanácskoztak, én és a munka elsődleges szerzője, Lázár – jöllehet nem volt ekkora gondunk, és noha mi sem estünk kívül a veszélyen –, Magyarország térképét megszerkesztettük”.

A térkép fő szerzője, Lázár mindmáig a magyar térképészet Anonymusa. Személyére nézve a bíboros papi testületéből elsősorban Roseti Lázár kanonok jöhet számításba, aki 1509–1514 között szerepel az esztergomi főkapitán javadalmasai sorában. Az ülések eredeti jegyzőkönyvében – amelyet Marsigli gróf hadmérnök Budavár visszafoglalásakor mentett ki a királyi kápolna égő romjaiból – neve Lasarus Rosetus, Magister Lazarus Rosetus és Dominus Lazarus de Roseto formában olvasható. Talán az itáliai Grosseto szülőtte, egyetemet végzett és a térképezésben jártas, busás jövedelemben részesített tisztviselő lehetett. Majd fél évszázad múltán az osztrák Wolfgang Lazius magyar diáknak titulálta, aminek alapján Rómer Flóris nyomán elterjedt a kétes hitelű „Lázár deák” elnevezés.

Lázár munkatársai feltehetően iránytűvel és napórával dolgoztak. Útvonalméréssel és iránymetszéses felvételi eljárással országszerte helyszínrajzi vázlatokat készítettek, majd ezeket néhány csillagászati mérésből számított alapponthoz viszonyítva derékszögű fokhálózatot illesztették egymáshoz. A viharos időkben végzett, talán egy nyári munka, a rövid úton összeszerkesztett mozaiktérkép azonban csakhamar feledésbe ment. „Hogy azóta mi lett belőle, azt nem tudtam – írta Ziegler Tanstetternek a fametszet megjelenése után –, abban a hiszemben voltam nagy sajnálatomra, hogy elveszett, annál nagyobb örömmel láttam, hogy épségben maradt és a te gondozásodban megjelent”.

Az idegenben történt feldolgozás persze nem járt maradéktalan sikerrel. A tájolás hibás, a szerkezetben torzulások mutathatók ki, a szélek rajza hiányos. A tisztán topográfiai tartalom antik elemekkel (Trajánus hídjá) és a legújabb hadiesemények feltüntetésével (mohácsi csatákép, a törökudulás kiterjedésének pontsoros határa) bővült.

A latin nyelvű országleírás útikalauzra (itinerariae) céloz, de a korabeli német útvonalterképek (pl. Etzlaub 1500. évi zarándoktérképe) mintájára az utak mérföldenkénti pontozása nem található a fametszeten. Azonban az ábrázolt települések sorozata szinte kitűzi helyenként az országutakat (pl. Buda–Fehérvár–Somogyvár, Buda–Diósgyőr, Szeged–Baja irányában) és a hajóutakat. Vásárosnamény és Tokaj közt a Tisza-könyököt átvágva, Nyírbogdánynál a Tisza téves rajza is útvonalat követhet, mert a tiszai falvak (Csap, Salamon) a folyótól távol, helyükön maradtak. A kéziratos lap megfakult rajza okozhatta az utak elhagyását. Ilyen okokkal magyarázhatjuk a vízválasztókon a folyóvonalak téves összekötését (Poprád–Vág, Körös–Aranyos–Maros). Hasonlóképpen történhetett a Tihanyi-félsziget szigetkénti ábrázolása is. Feltehetően a fametsző nem látta tisztán az utak melletti vízvonalak végződéseit, a vízpart rajzát.

A fametszeten másfél ezernyi település körjeles ábraképét találjuk. A körök a települések koordináták alapján szerkesztett pontos helyét jelzik. A szövegbeli útmutatás és a mives mérőkörző szárai közt elhelyezett felirat szerint a körzőt a körök közepébe kell beszúrni, hogy közöttük a légvonalban mért (geometriai) távolságot a mérföldskálán leolvassuk. Nem véletlenül szerkesztették meg a lap teljes szélességében (80 mérföld hosszan) az arányértéket negyedmérföldenkénti beosztásokkal. Ebben követi térképünk a német útvonalábrázolásokat. Viszont a távolságokat nemcsak az utakon, hanem bármely irányban mérni lehetett. Ez a tény, tekintettel Magyarország nagy (500–700 km) kiterjedésére – pontos matematikai alapot feltételez, még ha azt a fametszeten nem is tüntették fel. A pontos helyet jelölő körjelek csupán a Bécs környéki ábrákból hiányzanak, ami pedig arra vall, hogy ez szabadon elhelyezett ábrákat Tanstetter utólag pótolta, miután a királyi székhely Budáról Bécsbe került. Bécs nagy ábráját a keretbe szorította, a nyugati égtáj német megnevezése (Niedergang) helyébe.

A Balaton hosszanti alakjának valószerűtlen megtörése szerkezeti törést rejt. A szomszédos hegyrajzba zsúfolt településábrák kívül elhelyezett névrajzának hovatartozását itt kétféleképpen oldották meg: ujjal mutató kéz és sorszámzás formájában. Nyilvánvalóan két helyszínelő jelölésmódja ez, és azt tanúsítja, hogy itt két kéziratos alaptérkép csatlakozik. Megtört a Duna is Bajánál, ahol két Szeremlét, és a Tisza Becsenél, ahol két Földvárt, az elfordult Al-Dunánál pedig két Busotzint találunk. A térkép szerkezeti vizsgálata egyértelműen igazolta, hogy itt a Balatontól az Al-Dunáig húzódó vonalon a kéziratos alaptérkép két nagy részlete érintkezik, amelyek szakszerűtlen csatlakoztatása helyi torzulásokat okozott. Az alsó rész az óramutató járásával ellenkező irányban kissé el is fordult. Visszacúsztatásával megszüntethetőek a fenti törések, pontosabb illesztéssel pedig a két alaplap szélein felvett ugyanazon települések helye is egybeesne, vagyis csak egy Szeremle, Földvár stb. maradna a lapon. Hasonlóképpen kiesne a többi kettőzött ábrázolás (Kelecsény, Nádudvar stb.) is.

Minthogy Magyarország méretarány szerinti rajza nem fért el a fatáblán, a széleken hiányok keletkeztek, torzulások adódtak. Hiányos a kárpáti hegykoszorú rajza a Vág menti Fehér-Kárpátoknál, a máramarosi és az erdélyi szakaszokon. A Hargita felett üres a lap, Brassónál Töröcsvár ábrája a keretbe szorult. Az egész lap 90°-kal el van forgatva a keretben elhelyezett égtájfeliratokhoz képest. A térképet jobbra visszaforgatva alul balra esne az Adria, középre Belgrád, jobbra pedig Erdély. Ebben az állásban Bécs és Sopron környékének egymáshoz, valamint az adriai partokhoz és a Tisza-torkolati részekhez viszonyított fekvése a helyes irányokba esne.

A vizek ábrázolása az ősvízrajzi helyzetet mutatja. A tengernyi Becskereki-tó és a Fertő mellett kisebb tavakat is ábrázol Nagymihálynál, Poltárnál, Teplícnel. A hegyek és erdők rajza viszont nem teljes, mert ezt a helyhiány akadályozta. A térkép legnagyobb értéke inkább a településábrázolásban és a névírásban rejlik.

A településeket ábrák jelölik, amelyek sora a többalakostól az egyszerűbbeken át a körjelesig; a látrajzi kinézetüektől a típusábráig léggé bő. Némelyik ábra valószínűleg kis művészi miniatúra. A fallal kerített nagy városok: Debrecen, Eger, Vác, Selmecbánya, Szekesfehérvár, Pécs, Kalocsa, Nagyszében stb. és a kisebbek: Szentkirály (S. Rex), Nádudvar, Nagykovács, Szentistván (S. Stephaus), Karánsebes stb. kiemelt ábraképei látrajzi színezetűek. Városlőd ábráján a templom lépcsőzetes homlokzatraja feltűnően hasonlít a török által később lerombolt lövöldi karthauzi kolostor korabeli festményén látható

képéhez Böszörmény, Bábonny, Bátmonostor, Osztopán hegyes tornyú, Vasvár, Tard, Felsőbánya, Kovácsháza toronygalériás, Pánd, Dobos, Tótfalu, Görgény, Alsólendva lőréses lakótornyú ábrái is valószínűleg korhű formákat, jellegzetes típuselemeket mutatnak. Elég sok a hegyre, szigetre épült erősség. Százhalom dombkupacos ábrája inkább névetimológiai indíttatású.

Hosszú volna felsorolni a török háborúk viharában elenyészett helyek sorát, mint amelyek: Gubacs, Szigetfő, Körtvélyes, Madaras, Bánhalom, Királyszerk, Szentkirály, Szentlászló, Búzasziget stb. Ezek kinézetéről, jellegéről úgyszólván csak térképünk tanúskodik.

Csaknem 1400 település nevét és száznál több egyéb földrajzi nevet találunk a fametszeten. Ezek mind a helytörténetkutatók, mind a nyelvészek számára értékes forrásul szolgálnak. A kiemelt nevek betűtípusa változatos. Az egyveretű helységneveket szedett betűkkel, vagy nevenként metszett tönkökről nyomták. A nyomótönkök a gyenge ragasztás miatt néhol leestek a tábláról, amit az üres nyelvet és az eltérő betűtípusú pótlások tanúsítanak. A gót betűs nevek közt elenyésző a latin betűs: Visegrád, Sopronium, Sabaria vagy az erdélyi Kizdi, Orbai, Czik székek nevei.

A korabeli magyar névírással meg lehet barátkozni. Vywar, Wiwar mai írással Újvár, Hidwig – Hídvég (német térképen S. Hedwignek is írták), Eskew – Öskü, Ekeremes – Ökörmező, Tzokanamese – Mezősokonya, Mesesomló – Mezősomló. Magyar neveket találunk a messze délen is: a horvátországi Bihácsnál Czokake (Csókakő), Körös megyében Zarwaske (Szarvaskő), nyugaton Vywar (Németújvár). A Balaton neve is magyar, Erdélyben pedig a német nevek előtt kiemelt formában látjuk a magyar neveket: Coloswar, Brassa, Cibunum. Németesítés vádjával tehát a derék kiadókat nem vádolhatjuk.

Figyelemre méltó Oroszlánkő várának kétféle írásmódja: a Bakonyban Orotzlankw, a Mátrában pedig palócosan Arozlake. Hogy ez csupán a tájkiejtésre, vagy két helyszínelőre is utal, az még tisztázatlan. Természetesen ilyen tömeges névírásban hibák is előfordulnak, ezeken túl kell lépünk. (Maros)Lelle pl. az L betű téves olvasásából Zeze lett, hasonlóképpen Agriából (Eger) Rgria, Borsódból Vorsod. Medvedvár eleje hiányos: Edwar, Drégelyé szintén: Regel. A falvak u betűi fejtetőre álltak (Vyfaln, Margetafaln, Tofaln), az ny betű (ni) írása is nehéznek bizonyult: Wama (Dévaványa), Marhíd (Nyárhíd), Zetetorma (Szentetornya), Maras (Nyáras), Czomgrad (Csonygrád), Azomfaln (Asszonyfalu) stb.

Helytörténeti érdekességek is adódnak. A dunaújvárosi szigeten volt Monstor Butibulas (Szent Pantaleon monostora) esetében az apácákkal erőszakoskodó Buta Balázsról származó helyi elnevezést örökíthette meg a helyszínelő, ugyanis ez a név nem származhat az egyházmegyei vagy valamely hivatalos kancelláriai jegyzékből.

A térkép a korabeli teljes Magyarország földrajzát mutatja, a balkáni melléktartományokkal együtt. Fatáblára szorított és meggyötört szerkezetében, nemkülönben a fametszők számára idegen névírás buktatói mellett is megőrizte hallatlanul gazdag tartalmának eredeti vonásait, magyaros elemeit. A magyar tudomány- és technikatörténet egyik legkorábbi mértékadó és megbízható topográfiai hagyatéka, amellyel nemigen vetekedhet egyik korabeli külföldi munka sem.

Az idők távlatából mindinkább művelődéstörténeti értékei tűnnek elénk. Megalkotása ugyanis kétségtelenül tükrözi azt a magas szintű szellemi kultúrát, amely Mátyás humanista tudós körében, az ott fellendült tudományos és művészeti mozgalmakban gyökerezett. A térkép az újkor hajnalán derékba tört történelmünk sajtóságos geográfiai vetülete is: az egész Magyarország utolsó földrajzi, és egyúttal a két király, illetve a Szerémségben már a szultán uralmával is megosztott hadszíntér első ábrázolása.

Hrenkó Pál